

ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ И ЗАХАРИЙ ОРФЕЛИН

МИХАИЛ КОЛАРОВ

Понятен е интересът на паисиеведите да установят по-пълно кръга на писмените източници, използвани от Паисий при създаването на „История славянобългарская“, посетените селища, установените или възможни негови контакти с представителите на Българското възраждане, с изтъкнатите гръцки, сръбски, руски и други дейци от средата и началото на втората половина на XVIII в. Резултатите от изясняването на тези въпроси допълват картината за живота и творческата дейност на Паисий Хилендарски, за духовното и културно-историческото състояние на епохата, за кръстосаното и взаимно влияние на културата на балканските и европейските народи в процеса на формирането на нациите в европейския Югоизток и по-специално на Балканския полуостров. Косвено те осветляват и проблема за социално-икономическите предпоставки и политическите причини за възрожденските процеси и явления сред българи, гърци и сърби по това време.

Влиянието на книжовните паметници върху първия наш възрожденски историк е сложно, многопосочно и противоречиво. Ако досега са установени над 50 източника на уникалната Паисиева творба, ясно е, че прочетените и въздействували върху съзнанието на нейния автор книги са стотици. Добре ориентиран в българската и чуждата историческа книжнина, Паисий създава национален критерий за оценка на книгата: страстна защита на правдивата и патриотична, следователно полезна книга, и войнствуващо отхвърляне на онази чужда книжнина, която съдържа необосновани нападки и критерии към миналото, а чрез него — и към бъдещето на българския народ. Такава е оценката му и към авторите на книгите, с които се е запознал и от които е отбирал за „присъвокупяване“ към своя труд.

Книгите, колкото и да са важни за появата на „История славянобългарская“, са само един от многото фактори, довели до това, че „Паисий пръв показа на българския народ как да се обособи, да се оформи, да се съзнае като нещо отделно от другите балкански етнически единици“¹. Изхождайки от върното си чувство за закономерността на възрожденските прояви от българския XVIII в., още през 1912 г. проф. Иван Д. Шишманов подчерта: „Паисий е едно голямо звено в една дълга каузална верига, а не един случаен лост, един акцидент“ и че той ще ни стане „по-близък, когато престанем да го смятаме за явление, независимо от пространството и времето, за личност, чужда на колективността, над която неговият талант и някои благоприятни условия го издигнаха“.²

Получил възможното за времето си образование в българските манастири, натрупал богат жизнен опит, овладял и ползущ няколко езика; автор, който успява да намери почти всичко, което по онова време е било възможно да намери за историята на своя народ, Паисий безспорно е поддържал широки връз-

ки и лични контакти с културния свят на своето време и отечество. Проблемът за личните контакти на Паисий, свързани с творческия му процес, е един от най-сложните в българската историческа наука. В „История славянобългарска“ бегло са маркирани и загатнати контактите на автора и с негови съвременници, а последните от своя страна са оставили малко преки свидетелства за това.

Когато науката „откри“ Паисий, са изминали над сто години от появата на неговото произведение. За да запълнят „белите полета“, първите изследователи на делото му преминават към свързване на името на Паисий с имената на негови бележити европейски и балкански съвременници;³ не без основание, но без уточняване на конкретните трансмисии за установения контакт с техните идеи. Най-плътно до темата за личните контакти на Паисий се приближават представителите на литературната история.⁴

Ценен принос в изследванията на проблематиката, свързана с Паисиевите съвременници и контакти, е трудът на проф. Б. Ст. Ангелов,⁵ в който той подробно се спира на Йосиф Брадати, Никифор Рилски, Стоян Кованлъшки, Партений Павлович, Тодор Врачански, Алекси Велкович Попович и др. Спирайки се на влиянието, което „активни сръбски и български книжовници“ са оказали върху Партений Павлович, Б. Ангелов отбелязва, че този български и сръбски възрожденец „е общувал, по силата на своето служебно положение, а също така и по лични творчески интереси — например (със) Захарий Стефанович Орфелин (1726—1785), Йован Раич (1726—1801) в Карловци, а във Виена с Христофор Жефарович (умрял през 1753 г. в Москва)“⁶. Като добавя към тях имената на Доситей Обрадович, Андрия Качич-Миошич и Софроний Врачански, Ангелов пише, че „всички те и техните последователи са силно повлияни от идеите на просвещението и рационализма, проникващи пряко или косвено, главно чрез Гърция и Русия“, и че характерна черта в тяхната дейност е „нейната общославянска насоченост, разрешаването на отделните национални задачи се поставя във връзка (а понякога и в зависимост) с идеята за общославянско единство и взаимодействие. Главна опора и надежда в тази насока е била възходящата и все по-укрепваща руска държава.“⁷

Използвайки метода на историческата аналогия, акад. П. Динеков сполучливо съпостави делото и живота на Паисий със сръбския възрожденец Доситей Обрадович.⁸ Като отхвърля предположенията за лични срещи между двамата възрожденци,⁹ Динеков изтъква: „... при изследването на Паисий е извънредно важно да се намерят опорните точки на неговото развитие като личност, като носител на определена идейна програма, като обществен и просветен деец, като историк и писател. Трябва да се проучат преди всичко средищата, с които това развитие е свързано, да се анализират възможните контакти и въздействия, да се разкрие генезисът на идеите и да се характеризират обстановката и школата, в която се формират историкът и писателят.“¹⁰ Отбелязвайки, че нашата наука е направила в това отношение много, „особено в някои трудове, явили се през последните години“, изтъкнатият наш паисиевед изказва мнение-то си, че „все още не са използвани всички възможни перспективи и данни“, посочва Банско, Рилския манастир, Света гора, Сремски Карловци и предупреждава, че се касае „не само за установяване на външни биографични подробности“, а за „обстойно и многостранно проучване, за проникване в атмосферата и в мисловно-обществения климат“¹¹ на епохата.

* * *

От А. Т.-Балан, В. Н. Златарски, Ив. Д. Шишманов и особено от Б. Пенев¹² досега винаги е изтъквано мястото и ролята на Сремски Карловци като културно средище с важно значение за творческия процес у Паисий. В тази именно

връзка е разглеждана и книжовната възрожденско-просветителска дейност на Христофор Жефарович, Партений Павлович, Доситей Обрадович, Йован Раич и др. Ив. Снегаров подробно се спира на духовния живот при Карловачката митрополия-архиепископия, на руското просветно и културно влияние чрез преподавателите Максим Суворов и Емануил Козачински, чрез руските учебници и книги, например буквара на Теофан Прокопович и църковнославянската граматика на Мелетий Смотрицки,¹³ както и на дейността на митрополитите Мойсей Петрович, Викентий Йованович, Арсений IV Шакабента, Павел Ненадович-Младши¹⁴ и др. Ив. Снегаров посочва и „църковните писатели“, творили в Сремски Карловци — Киприан и Йеротей Рачанин, Хр. Жефарович, Д. Обрадович и Й. Раич, а за Захарий Стефанович Орфелин добавя: „... оставил много богословски съчинения (преводи и самостойни), от които по-важно е неговият катехизис, „Апостолское млеко...“¹⁵.

Малкото селище Карловци получило европейска известност след подписването на т. нар. Карловацки мирен договор през януари 1699 г. между Османската империя и „Свещената лига“ — Русия, Австрия, Венеция и Реч Посполита (Полша).¹⁶ Победителката от Австро-турската война (1683—1698) отнела от Османската империя „териториите на Централна Унгария, Седмиградско, Бачка и почти цяла Славония“¹⁷. По време на войната, особено след 1689 г., се заселили не по-малко от 40 000 бежанци от западните български краища и от сръбските земи, водени от печкия патриарх Арсений III Чарноевич (1633—1706), който развил огромна дейност за осигуряване на духовните права на православно население в пределите на Австрия.¹⁸ Воювайки за правата на възглавяваната от него църква, Арсений III в писмото си до Леополд I (1640—1705) признава за „наследник на сръбския крал“, от което австрийският император се възползва и в „Привилегиите“ от 21 август 1690 г. постановява: „... отсега нататък под сянката на Нашата защита ще трябва да живеее и мре“¹⁹. В навечерието на подписването на Карловацкия мирен договор Арсений III предлага на австрийския владетел създаването на „славяно-илирийска държава“ като продължител на средновековната сръбска държава и васална на двете империи — османската и австрийската.²⁰ Австрийският двор отговаря със заточаването до края на живота му на патриаршеския кандидат и претендент за престола на „деспотовина Сърбија“ граф Джордже Бранкович (1645—1711), известния автор на ръкописните „Хроники“, в които разработва и част от българската история.²¹

Част от бежанския поток се спира в Сремски Карловци и в районите от Белград и Земун до Нови Сад. Повечето от духовниците, придружаващи Арсений III, се настаняват във Фрушкогорските манастири и оглавяват бързо строените нови църкви и църковни общини. В свитата на патриарха, както и при второто преселване през 1737 г. е имало и книжовници, учители, зографи и други, дошли от диоцеза на Печката патриаршия,²² между които ще бъде и българинът от Дойран Христофор Жефарович. Неслучайно югославският литературен историк М. Павич, разглеждайки културния и книжовния живот на сърбите на границата на XVII и XVIII в., пише, че за всички сръбски културни дейци и писатели по онова време „техен фокус е Печ и неговата патриаршия — политическото средище на сръбския народ, — за да се премести след това книжовното средище далече на север, в Сремски Карловци, където ще продължат своята работа Чарноевич и Шакабента, а ще започнат Козачински, Орфелин, Раич и други“²³.

Основаната в Белград (1690) сръбска митрополия се премества в манастира Крушедол (1708), а през 1713 г. — в Сремски Карловци. Оттогава през целия XVIII в. Карловачката митрополия-архиепископия ще играе важна духовна, политическа, просветна и културно-историческа роля в живота на зараждащата се сръбска нация. Още по време на управлението на Петър Велики по искане на

карловачкият митрополит Василий Петрович от 1718 г., подновено през 1721 г., от Русия биват изпратени скъпи църковни книги, граматики и буквари, речници.²⁴ От Русия се получават в Сремски Карловци и руските преводи на „Църковните анали“ на Цезар Бароний (1719) и на „Славянското царство“ на Мавро Орбини (1722). По молба на Карловачката митрополия в Сремски Карловци ще пристигнат и основат училища Максим Суворов (1726), Емануил Козачински (1733) и голяма група високоерудирани и подготвени преподаватели.²⁵ Въведеният от тях „рускославянски език“ бил обявен от Викентий Йованович и приемника му Павел Ненадович за официален език на сръбската църква и църковните обреди,²⁶ той повлиял силно и за формирането на езика на първите печатни книги, чието издаване уреждала Карловачката митрополия. Чрез Сремски Карловци прониквало и австрийското, и западноевропейското влияние, но то срещало резервираността на сръбските дейци по редица съображения, докато под силното и благотворно руско влияние се оформя цяла плеяда сръбски възрожденци.²⁷

В такива условия се формира и книжовникът Захарий Орфелин. За тези благоприятни условия пише и Паисий в „История славянобългарска“. Руското книжовно, просветно и културно влияние чрез Сремски Карловци достига и до първия български възрожденски историк. В известна степен то бива улеснено и от постепенно растящия интерес на Карловачката митрополия към светогорските манастири и особено към Хилендар.

* * *

Проблемът за личните контакти и взаимните влияния на П. Хилендарски и З. Орфелин е от важно значение за по-нататъшното осветляване на българо-сръбските културни връзки през Възраждането. С право проф. Д. Игнатович изтъква: „Нема иоле познатијег имена културно-просветног и национално-ослободилачког покрета бугарског народа епохе Препорода, који је почео знамените 1762. године „Славенобългарском историјом“ јеромонаха Паисија Хилендарског и завршио ослобођењем од петвековног турског ропства 1878, а да није на неки начин везано за српску културу, науку и книжевност, за друштвена и политичка збивања у Србији и српском друштву.“²⁸ Още през 1909 г. големият сръбски литературен историк Йован Скерлич подчертава: „Доситей Обрадович, Йован Раич и Захарий Орфелин са тримата най-важни сръбски писатели на този век“ (б. м. — XVIII в.),²⁹ а между тях З. Орфелин е „един от най-крупните хора и от най-активните литературни работници на сърбите през XVIII в.“³⁰ с разнообразно и обилно творчество, с „така несъмнено големи заслуги, та Доситей Обрадович, комуто е бил непосредствен предходник (предтеча), е могъл да напише „името на Захарий Орфелин няма от рода(ни) да се забрави“, „когото през 1847 г. Вук Караджич с оглед на въвеждането на народния език в литературата ще издигне и над Доситей, а Добровски ще напише, че „новата сръбска литература започва от Захарий Орфелин“³¹.

Жизненият и творчески път на Паисий Хилендарски се пресича с този на най-изтъкнатите сръбски възрожденци от XVIII в. на няколко пъти — с Йован Раич през 1758 и 1761 г., с Доситей Обрадович през 1765—1766 г. в Хилендар, а със Захарий Орфелин — през месеците май, юни и юли 1761 г. в Сремски Карловци. В българската и сръбската (и югославската) историческа наука се изказват различни предположения за възможността от лично познатство, контакти и разговори, а оттам и влияние между автора на „История славянобългарска“ и изтъкнатите дейци на Сръбското възраждане от средата на XVIII в. В тази връзка се разглежда и значението на Сремски Карловци за Българското възраждане.

В „Книга за Паисий“³² Н. Драгова наред с правилните оценки и обилни данни преувеличава до известна степен значението на този център за творческия процес у Паисий. При наличието на близо 400 културни средища в българските земи по това време,³³ макар и не с такъв блясък като Сремски Карловци, приповдигнато звучи мисълта, че „мълвата за това учено средище дълги години ще вълнува и Паисий. Той ще търси сгода да отиде до там. . . Паисий ще стане Паисий, след като извърви пътя до Сремски Карловци.“³⁴ Без да омаловажаваме основните идеи, които Драгова развива в своите публикации, трябва да си спомним, че пътуването на Паисий до Сремски Карловци идва след обхождането от него на светогорските манастири, на българските културни и духовни средища, и второ — след 2—3-годишен творчески труд върху „Историю славяноболгарска“. И едно трето съображение — Паисий изрично твърди, че набавя от „Немска земля“ само „Славянското царство“ на М. Орбини, за което знае още преди да тръгне на дългия път. Знае и нещо друго — че именно там може да си го набави. Останалите твърдения не само на Н. Драгова, но и на други наши изследователи на Паисиевото дело, че едва в Сремски Карловци Паисий се запознава с „Църковните анали“ на Бароний, със „Стематографията“ от 1741 г. на Христофор Жефарович, с произведението на А. Качич-Миошич, са пресилени.

Мнозина наши автори се спират на ролята на Сремски Карловци в Българското възраждане и в тази връзка споменават името на Орфелин,³⁵ но главно то им внимание е насочено към Доситей, Жефарович, Партений Павлович и др.³⁶ За Ил. Конев Орфелин наред с Доситей е „сред първите разпространители на руската книга“³⁷, добил известност със „Славяноръбски магазин“ (1768) и с „Житието на Петър Велики“, „по всяка вероятност известно на Софроний Врачански“³⁸. Освен Орфелиновите календари, оказали влияние върху П. Р. Славейков,³⁹ Конев оставя да се подразбере, че върху Орфелин е оказал влияние Ем. Козачински.⁴⁰ В по-общи линии Конев споменава Орфелиновото име и ролята на Сремски Карловци в публикация от по-ново време.⁴¹ Разглеждайки идеологическите течения сред сърбите през XVIII в., проф. В. Трайков подчертава: „Заслужил за просветата на сръбския народ по това време е Захарий Орфелин (1726—1785), който слага началото на сръбската периодика. . . Орфелин издава и няколко книги, чрез които засилва стремежа сред сърбите към независимост, дълбочава чувството за народно единство, за нетърпимост към чуждото господство.“⁴²

Както виждаме, болшинството от нашите изследователи на живота и делото на Паисий само бегло споменават името на Орфелин или въобще го отминават.⁴³ М. Арnaudов, който нееднократно се спира на въпроса за влиянието, което съвременниците на Паисий оказват за формирането му като пръв възрожденски историк, свързва името му с това на Орфелин по следния начин: „Покрай чисто домашните условия и подтици за утвърждаването на Паисиевия исторически мироглед важна роля изиграва и престояването му за кратко време в австрийска Сърбия. . . В Карловци Паисий има случай да издири извори за труда си и да схване духа на току-що зародилата се нова сръбска книжнина. Той навярно тук узнава за Стематографията на българина Христофор Жефарович от 1741 г. . . Така той узнава в Карловци и за други научни или поетически произведения, в които сръбската история е предмет на патриотическо-романтически осветлявания, както например поемите на Захарий Орфелин: „Плач Сербии, еяже сыны в различныя государства разсеялися“ и „Горестный плач славныя иногда Сербии, своих царей, князей, вождов, градовъ же лишеныя“, излезли в 1761 г.“⁴⁴, и след като разглежда влиянието на поемите върху Неофит Бозвели за неговата „Мати Болгария“ (1848), пише: „Не е чудно, че и Паисий е могъл да вземе бележка от някои измежду тях.“⁴⁵

Много по-подробно М. Арнаудов се спира на Паисиевото пътуване до Сремски Карловци в книгата си „Паисий Хилендарски — личност, дело, епоха“.⁴⁶ В нея се съдържат по-категорични твърдения, свързани с престоя и личните контакти на българския възрожденец през 1761 г. „Може да се предполага — пише Арнаудов, — че в Карловци Паисий се е потрудил да издири в библиотеката на архиепископията и другаде⁴⁷ исторически съчинения или документи, полезни за собствения му труд, а също, че е разговарял с Павел Ненадович и с други книжовници и образовани хора в голямата сръбска земя“, в която е работил „и познатият възрожденски патриот Захарий Орфелин, автор на поемата от 1761 г. ...“⁴⁸ В тази връзка Арнаудов допуска, че „Паисий е могъл при среща с подобни лица да се вдъхнови отново за писателския си опит, особено ако е влязъл в допир и с Раич“⁴⁹.

Предположенията, изказвани в нашето паисиеведение, за по-широки лични контакти на Паисий по време на неговото няколкомесечно пътуване през 1761 г. са основателни и частично доказани. До 1900 г., когато В. Ягич публикува „Един документ върху биографията на българския историк Паисий от 1761 г.“⁵⁰, можеше само да се гадае какво точно се крие зад Паисиевото признание „и оу Немска земліа повече за то намерение ходих. Тамо обретох исторія Маврубирова за сербїе и болгарі. . .“ (л. 82^a от „История славянобългарска“). Намереният от Ил. Руvaraц „реверс“ в архивите на Карловачката митрополия недвусмислено разкрива, че става дума за Сремски Карловци. При това още в началото на разписката се узнава, че изброените в нея суми и книжовни паметници Паисий е получил не от кой и да е друг, а лично от митрополит Павел Ненадович-Младши.⁵¹ През 1913 г. в Белград е обнародвано и препоръчителното писмо на хилендарското братство до същия митрополит от 14 март 1761 г., получено в канцеларията на Ненадович на 19 май с. г.⁵² От писмото на хилендарци се разбира, че на 26 януари 1761 г. Павел Ненадович им е отправил писмено съобщение за смъртта и погребението (20 януари 1761 г.) на архимандрита Герасим, което се получило в Хилендар едва на 8 март с. г.⁵³ Всички тези вести Й. Иванов анализира в изданието на „История славянобългарска“ по намерения от него Зографски първообраз (1906), излязло през 1914 г. За съжаление освен автографа на Паисий текстовете на разменените писма и разписката са предадени само в транскрибиран текст. По различни причини и до днес оригиналите им не са известни на съвременните изследователи.

След близо 60-годишна пауза в архивите, засягащи отношенията на Хилендар с Карловачката митрополия и с хилендарски представители, намиращи се вън от манастира, отново предоставиха на изследователите документи за живота и дейността на Паисий Хилендарски. Така през 1966 г. акад. Хар. Поленакович извести за няколко писмени свидетелства, едно от които разкрива, че и през август 1773 г. Паисий е ръководител или е един от ръководителите на Хилендарския манастир.⁵⁴ В резултат на няколкогодишни изследвания върху богатия архив на Хилендар проф. Матей Матеич (САЩ), проф. Димитрие Богданович, Деян Медакович и други югославски учени съобщиха за редица записи, писма и документи, отнасящи се за българския възрожденец.⁵⁵ Особен интерес за разглежданата тема представляват двата екземпляра от договор за наем на къща в Сремски Карловци, сключен на 15 юли 1761 г. между Паисий Хилендарски и Захарие Димитриевич и официално заверен два дни по-късно лично от Павел Ненадович-Младши.⁵⁶

Значението на новооткритите документи е голямо не само за паисиеведението, но и за югославската историческа наука. Вярно е, че двата документа от 15—17 юли 1761 г. обогатяват паисиеведението с два автографа на автора на „История славянобългарска“, че уточняват рамките на продължителността на неговото пътуване и пребиваване в Сремски Карловци,⁵⁷ както и за прибавяне на аргументи за автентичността на Зографския първообраз.⁵⁸ Но не само това.

Двата документа разкриват и наличността на преки контакти на Паисий със сръбския митрополит Павел Ненадович, а също и с този, който е написал текстовете им. За него Б. Райков, описвайки документите, изказва следното мнение: „Документите са писани върху груба жълтеникава хартия с размери 37/23 см от една и съща ръка, вероятно от някой митрополитски писар, с упоритно полукурсивно писмо на народен сръбски език с църковнославянски елементи.“⁵⁹ Върху текстовете има поправки, което сочи, че в хода на договарянето е имало и спорове и че Паисий е отстоявал хилендарските интереси, заставяйки съставителя да се съобразява с тях. По-важното в случая е да се изясни личността на „митрополитския писар“, тъй като той има пряко отношение към съставянето и на „реверса“ от 21 май 1761 г., и на писмото на Павел Ненадович до хилендарци, написано на 26 януари 1761 г. Този „някой митрополитски писар“ е Захарий Стефанович Орфелин. На този въпрос ще се върнем малко по-късно. Ще подчертаем, че изясняването на авторството на текстовете на споменатите четири документа обогатява и сбирката с Орфелинови автографи от периода на пребиваването му в Сремски Карловци (1757—1762).

Посочените документи не оставят съмнение, че по време на престоя си в Сремски Карловци Паисий е контактувал с Павел Ненадович-Младши (1699—1768) не само по въпроса за наследството на архим. Герасим, но и по други въпроси: за това ни говорят и писмото на хилендарското братство от 14 март 1761 г., с което то препоръчва лично на митрополита приносителя, изтъквайки високите му качества и сравнявайки го с известния на Ненадович Исая; оформената и скрепена с подписите и печатите на двамата преписка по останалото имущество от архимандрита; сключеният договор на 15 юли с. г., също скрепен с подписите и печатите на двамата. И накрая практиката на Карловачкия митрополит да приема и разговаря с представителите на манастирите, особено с тези на Хилендар, към който и Печката патриаршия, и Карловачката митрополия засилват интереса и грижите си.⁶⁰ Напълно възможно е в тези разговори освен делови въпроси да са били разисквани и други проблеми: състоянието на Хилендарската обител, книжното ѝ богатство, снабдяването с печатни руски и други книги и др. Митрополитът сигурно не е избягнал да изтъкне пред хилендарския представител напредъка в училищното, просветното, книжовно и църковно дело в епархиите на Карловачката митрополия.⁶¹ За напредъка в тези области според нас Паисий е знаел и преди посещенията си в Сремски Карловци, но през няколко-месечния си престой е имал възможност на място да констатира този напредък и всичко това оставя следи в „История славянобългарска“. Напълно възможно е, разбира се, Ненадович и да не е отделил толкова много време на пратеника. Среци и разговори на Паисий с Йован Раич, близък приятел на починалия Герасим,⁶² с когото и хилендарският пратеник безспорно се е познавал по-отблизо в периода от 1745 до 1758 г., са правдоподобни, поради което в българската и сръбската историческа наука са изказвани много предположения. Хипотезата за срещи на Паисий по време на това пътуване с Партений Павлович отпада по простата причина, че още предната година големият книжовник-българин вече не е бил между живите. Контактите със Захарий Орфелин обаче са факт независимо от разликата във възрастта, в степента на навлизане в творческия процес на всеки един от тях и насоките, които взема делото им. По-близкото запознаване с биографията и творчеството на Орфелин, както и писмените свидетелства от 1761 г. ни убеждават в това.

На живота и делото на Захарий Орфелин (1726—1785) сръбската и югославската историография посвещава обилна литература.⁶³ Изяснени са редица страни от творчеството му, хронологията на неговия живот, списъкът на принадлежащите на перото му ръкописни и печатни книги, мястото и значението му в сръбската литература, просвета, печат, публицистика и култура.

Роден във Вуковар, „по потекло от Петроварадин“, до своята 23-годишна възраст Орфелин се учи, но за този период от живота му нищо конкретно не е известно и досега.⁶⁴ По общо мнение на изследователите на делото му от 1749 до 1757 г. Орфелин е „магистър в славянската школа в Нови Сад“⁶⁵. През 1757 г. е отбелязан и първият му поетически опит,⁶⁶ между 6 и 17 август с. г. вече е пристигнал в Сремски Карловци и в документите се подписва като „архиепископско-митрополитски Иллирически канцелист“⁶⁷.

От 17 август 1757 г. до юли 1762 г. Орфелин се намира на постоянна служба в Карловачката митрополия при Павел Ненадович-Младши.⁶⁸ През тези 5 години Захарий е дясната ръка на митрополита: той пише писмата му, води книгата-регистър за издадените паспорти и позволителни, книгата с паметки и резолюции, приходно-разходните сметки.⁶⁹ Според заведената практика от Ненадович митрополитът е използвал най-активно своя „канцелист“, задоволявайки се с подписването и скрепяването с печата си на подготовените от Орфелин документи, какъвто е и случаят с договора от 15—17 юли 1761 г.

През същия период З. Орфелин има възможността да влезе в кръга на писателите, учените и преподавателите от кръга на Павел Ненадович като Йован Раич, Партений Павлович, Г. Теодорович, Г. Спида, Самуило Данилович и др. Така например от един запис става известно, че на 6 септември 1759 г. на церемонията по провъзгласяването на игумена на манастира в Крушедол са участвували Павел Ненадович, Партений Павлович и Захарий Орфелин, наречен „секретар“ на Карловачкия митрополит.⁷⁰ Грижейки се за библиотеката на митрополията, Орфелин попълва и своята лична библиотека, която към 1761 г. ще да е брояла над 100 книги, между които немалко са и историческите, от които Паисий черпи сведения за своя труд.⁷¹ Митрополитският секретар е натоварен и с продажбата на богослужебни и други книги за църквите в манастирите на епархиите и на славянските манастири в Атон,⁷² в т. ч. и с книгите, пристигащи от Русия, за продажбата на които Ненадович има лош спомен още от началото на 50-те години.⁷³ В тази връзка Орфелин е и действащо лице в размяната на книги, средновековни български и сръбски ръкописи, реликви и църковни утвари — размяна, извършвана с Хилендарския, Павловския и други светогорски манастири.⁷⁴ Не е без значение за нашата тема и фактът, че разрешенията за събиране на помощи и дарения в района на Карловачката митрополия от представители на манастирите също са спадали в компетенцията (задълженията) на Орфелин.⁷⁵ Следователно и по тази линия контактът между хилендарския пратеник и Ненадовичевия „секретар“ е бил предопределен, тъй като в препоръчителното си писмо хилендарци молят, „Такожде паки ваше высокопревосходительство. . идеже имеют кутии сея стия обители, да бысте дали благословение их отворити.“⁷⁶ За хилендарското братство събирането на сумите, в т. ч. и от „кутиите“, е било жизнено важен въпрос („понеже мы не само нищетни есмы, но весьма зароблены и со всемъ мнстиромъ проданы заимодавцемъ“⁷⁷), поради което Паисий не е могъл да не изпълни поръчението им.

През посочения период (1757—1762) Орфелин наред с оформянето на наследствените дела, опис на имуществата и т. н. навлиза в своя творчески период, занимавайки се с поезия, рисуване, калиграфия, гравирание на медни плочи и издаване на „книжици“ от създадената от него „медно-гравюрна типография“ в Сремски Карловци.⁷⁸ Това е и времето, когато чрез набавяните за него и за митрополията книги Орфелин попада под влиянието на френската, немската (австрийска), английската и особено на руската литература, публицистика, философия и наука.⁷⁹ Изследователите на книжовното творчество на Орфелин считат, че „от 1758 до 1760 г., за три години, Орфелин е размножил с медно-гравирани плочи поне 5 книги“⁸⁰, две през 1758 г.,⁸¹ една през 1759 г.,⁸² една през 1760 г.,⁸³ вероятно една през 1757 г.⁸⁴ За нас особен интерес представлява „Калиграфията“ от 1759 г., тъй като тя е свързана не само с установя-

ването на почерка на Орфелин, но и по-нататъшната ѝ съдба чрез по-късните ѝ варианти е свързана с Българското възрождане. „Горестный плач“ и „Плач Сербии“, макар че и двете водят началото си от 1761 г., не разглеждаме като книжовни произведения, тъй като те са печатани след срещата Паисий — Орфелин от пролетта и лятото на 1761 г.

През 1761 г., която най-много ни интересува, са известни само две пътувания на Орфелин вън от областта на Карловачката митрополия, но и двете са вън от периода май — август.⁸⁵ Най-меродавното изследване от последно време, обобщаващо резултатите от досегашните сръбски и югославски изследвания и основаващо се на архивите на Карловачката архиепископия, това на Сава Паланчанин, „Data orfeliniana“⁸⁶, прецизира, че от началото на май до 10 октомври 1761 г. Захарий Орфелин се намира и работи в Сремски Карловци; на 20 май с. г. например има запис, към 25 юни с. г. „канцелистът“ завършва обемист текст, подписан от Ненадович; през юли с. г. продължава да води актовете книги; последният запис за 1761 г. е от 10 октомври в „Книгата за паметки и решения“, а през същия месец съставя и няколко ръкописа за Ненадович.⁸⁷ Към „data orfeliniana“ с пълно право трябва да се прибавят и датите 19 май, 21 май, 26 януари. 15 юли и 17 юли 1761 г.

На една от книгите в личната си библиотека Орфелин оставя следната характерна приписка: „Почех во имѣ Оца и Сина и Св. Духа. Амин. Дне 20. маја. 1761. год.“⁸⁸, т. е. в промеждутъчния ден между приемането на препоръчителното писмо, с което пристига Паисий от далечен Атон, и деня, в който съставя „реверса“, който Паисий подписва. В съчиненията, които по това време чете сръбският възрожденец, се срещат и други интересни приписки при четенето им, в т. ч. и в „Църковните анали“ на Цезар Бароний, например: „От части ложно“, „Лжет автор“, „Материјалист“ и др.⁸⁹

От текстовете на двата екземпляра на договора от 15 юли 1761 г., еднообразни само по съдържание, но не и по правописни особености, даваме началото на № 17,⁹⁰ тъй като то е без допълнителни поправки, нанесени на № 18,⁹¹ чийто край също прилагаме за сравнение помежду им (вж. сн. 1 и 2).

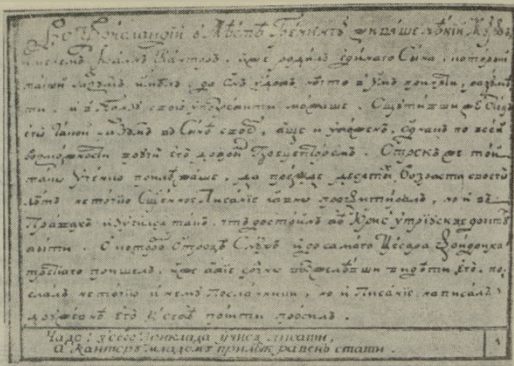
В текста от сн. 1 почеркът на Орфелин е спокоен, придържащ се близо до образците, които сам е изработил и давал на учениците си, а също и в своята „Калиграфия“. За разлика от втория екземпляр тук Орфелин изписва титлата на Паисий „проигумен“ с главна буква; същото е и с презимето „Димитриевиц“ на контрагента на хилендарския пратеник. Има и други правописни разлики, които могат да бъдат предмет на изследване от специалисти. По-важното в случая е, че в общите и частните си признаци почеркът е на едно и също лице.

Докато в първия текст името на Паисий в подписа започва вдясно от печатата, то в другия буквата „П“ е почти закрита от него.

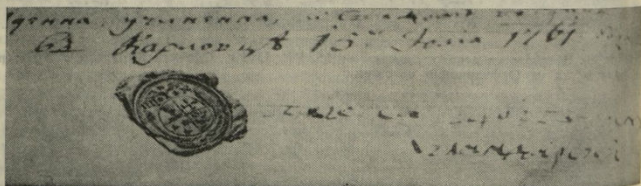
На сн. 3 даваме Орфелиновия краснописен текст-образец, включен от автора в книгата му „Калиграфия“ от 1759 г., т. е. най-близкия по време калиграфски текст до този от договора от 15 юли 1761 г. (по-малко от две години).

Досега не са открити ръкописните оригинали на нито една от печатните Орфелинови книги;⁹² понякога изследователите се затрудняват при определяне принадлежността на един или друг негов текст, тъй като неговото калиграфско майсторство е стигнало дотам, че на една страница е могъл да улодобява до 12 почерка, очертания на буквите и т. н.⁹³ Но при писането на официални документи, писма и релации на Карловачкия митрополит Орфелин се придържа към показания на сн. 3 калиграфски образец.

Интерес представляват още печатът и подписът на Паисий Хилендарски от първия екземпляр на договора от 15. VII. 1761 г. (сн. 4),⁹⁴ подписът на Захарий Орфелин (сн. 5)⁹⁵ и подписът на Паисий от разписката от 21 май 1761 г.⁹⁶

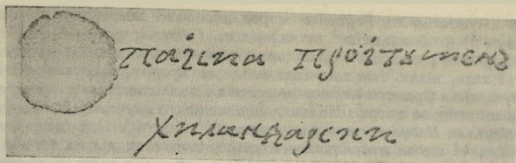
Сн. 3. (с. 20). Калиграфски текст-образец на З. Офелин, включен в книгата му „Калиграфия“ от 1759 г., печатан чрез медногравирани плочи, л. 4

Сн. 4. (с. 20). Подписът и печатът на Паисий Хилендарски от договора от 15. VII. 1761 г. Сремски Карловци, от втория екземпляр

Захарий
орфелин

Сн. 5. (с. 21). Подписът на Захарий Орфелин, положен върху книгата „Väterliche Instruction an seine Kinder. Berlin“, 1718

Сн. 6 (с. 21). Подписът на Паисий Хилендарски върху разписката от 21 май 1761 г., Сремски Карловци (печатът не личи)

Един от най-добрите сръбски изследователи на Орфелиновите съчинения, ако не и най-добрият познавач на неговите ръкописи — Тихомир Остоич (1856—1921 г.),⁹⁷ след документално установяване на хронологията за периода 1757—1762 г. пише дословно: „Овде сам при утврђењу хронологије непрестано оперирао с актима писаним руком Орфелиновом. На тим актама није нигде потписан Орфелин, али је његов рукопис тако карактеристичан, да се међу десетином других одмах може познати. Његова ситна, округла, мирном руком и брижливо писана писмена тако одударају од осталих рукописа, да је каква блудња немогућа.“⁹⁸

Тази характеристика на Орфелиновия почерк напълно се отнася и за текста на двата екземпляра от договора от 15 юли 1761 г. По едно щастливо съвпадение в тях няколко пъти се повтаря името „Захарий“, както се е казвал Димитриевић, собственик на наетата от Паисий къща за нуждите на Хилендар. Както всеки може да се убеди нагледно, написанието на името в приписките на книгите от личната библиотека на Орфелин и това в текста на споменатия договор са еднакви, с незначителни отклонения, дължащи се на мястото на името в текста и падежната форма, в която е употребено съответно.

Разгледаните дотук документи, към които Паисий и Орфелин — единият като представител на своя манастир, а другият като „дясна ръка“ на Карловачкия митрополит Ненадович — имат пряко отношение и участие, свидетелствуват за важни и многобройни контакти между двамата възрожденци по делови въпроси:

— получаване на откритото след смъртта на архимандрит Герасим имуществено, което според препоръчителното хилендарско писмо завещанието на починалия архимандрит и подписания от Паисий „реверс“ е било значително; публикуваните от Деян Медакович през 1972/1973 г. документи и целият текст на въпросното завещание⁹⁹ напълно потвърждават това;

— хилендарското писмо освен това моли митрополита да съдействува на пратеника за събирането на суми, дадени назаем от Герасим приживе, а също и на записаните в тефтерите суми, обещани на Хилендар като помощ („млстне обещанное“); същото се отнася и за „оную сумму новаца...“, която дължели на манастира „господарите“ „Тома, Георги и Атанас“ и която не е свързана с Герасим;

— накрая писмото съдържа молба за даване на митрополитско разрешение за отваряне на „хилендарските кутии“ — „идеже именють кутии сея стья обители, да бысте дали благословение их отворити“¹⁰⁰.

Ако сравним поръченията, съдържащи се в писмото от 14 март 1761 г., с изпълнението им според „реверса“ от 21 май с. г., не можем да не отбележим, че последният документ се отнася за 3 дни, тъй като отстрани на препоръчително писмо е отбелязано: „Примлено 19. маја“, без засега да сме сигурни от чия ръка е тази бележка. Паисий се е подписал за получаването на движимото и не-

движимо имущество на Герасим според неговото завешание; наличните суми („у готову“¹⁰¹) и облигациите за дадени от Герасим суми — общо 5 броя, но за тях на края на разписката се съдържа изрична декларация, дадена в бъдеще време: тъй като, значи, съм изпратен от манастирското братство именно за тяхното получаване в Сремски Карловци, „такo кѣ настоящим моймъ реверсомъ обвѣзуюсе, да хоюю право и верно све мне до наименьшаго врученное у Минѣстръ отнѣсти, и по облигаціями Новѣе покупити и предати“¹⁰². Поетото задължение следователно означава, че ще се изпълнява в бъдеще, т. е. след датата на подписването (21 май 1761 г.). Освен събирането на тези дългове, както видяхме по-горе, Паисий е бил натоварен да „инкасира“, както бихме казали днес, и „хилендарските кутии“, съществували както в Сремски Карловци, така и в Нови Сад, а също така и в населените места на цялата Карловачка митрополия. А това не е била нито лека, нито краткотрайна задача при онези условия. Разрешение, помощ и облекчение за изпълнението на тази мисия Паисий също е получил посредством Захарий Орфелин, тъй като тези въпроси са спадали в неговата компетенция.

Разписката от 21 май 1761 г. съдържа още една важна подробност: без да е натоварен или упълномощен от хилендарското ръководство, пратеникът се занимава с . . . книжовна дейност. Така той настоява в документа да се впише, че „сврху того различная писанія преставлшагося Архімандрита“ (!); и също, дори по-важно, в разписката се вписват и 6 писмени документа, наречени „неке хрисовуле“, чийто списък, по всичко личи, че Паисий си е носел още от Хилендар: „Завѣтъ на св. Сава Архиепископ“, „Дубровничка хрисовула“, „Писмо на Букурешкия принц за милостина“ и няколко грамоти от „крал Лазар“, „цар Стефан“ и „Свети Стефан“, с които по всяка вероятност са били дарени на Хилендарския манастир „Болайце . . . село и виноград“, и за „Куметница“. Както е известно, за атонските манастири и до днес средновековните дарствени грамоти имат правно значение за определяне на манастирската собственост и владения. Само поставянето на въпроса за тези документи, изнесени преди това от „йеромонах Тимотей Хилендарец“, е разкрило пред Орфелин, че има пред себе си образован, начетен и достоен събеседник. От друга страна, няма съмнение, че документите са били у трети лица, от които са взети, за да се върнат чрез Паисий на Хилендар (а не от хилендарския йеромонах Тимотей, който се споменава като извършител, но не и като държател на тези документи). Тези лица могат по това време да бъдат само Павел Ненадович, Йован Раич, Захарий Орфелин или книжовници, влизащи в техния кръг.

Установените факти показват, че са възможни и други делови, човешки и книжовни контакти между Паисий и Орфелин, без засега да се простираме и излизаме извън рамките на въпросното посещение в Сремски Карловци. Видяхме по-горе, че Орфелин е бил натоварен с разпространяването на книги (главно продажба) от Ненадович. Известно е също така, че поради порасналия митрополитов интерес към Хилендар е осъществяван все по-активен книгообмен в двете посоки: често пъти от манастира са изнасяни книги, ръкописи и реликви, които невинаги били връщани;¹⁰³ от своя страна Карловачката митрополия е давала (или продавала) на Хилендар или на негови монаси издавани от нея книги, какъвто е случаят например със „Стематографията“ от 1741 г.,¹⁰⁴ а също и с получаваната от Русия безплатно литература. С тази дейност, както е установено, от 1757 до 1762 г. се занимава не друг, а „канцелистът“ Захарий Орфелин. Това, от една страна. От друга, както е установено, Орфелиновата библиотека е съдържала доста книги, послужили като извор за „История славянобългарска“ — освен своята Орфелин е ползувал неограничено патриаршеската, а също и тази на Йован Раич, с когото са установили близки връзки след есента на 1758 г. Същевременно, както неотдавна писа Л. Чурчич, „сасвим је известно да је Захарија Орфелин током живота отуђивао своје књге. . . Да ли је књиге (и оне који је издавао и

За наблюдателния гост не е било трудно да види как Орфелин полага краснописните знаци върху хартията, модерната подготовка на средствата за писане, облекчения правопис и почти пълната липса на надредни знаци и точки след всяка дума. Не е изключено авторът на ръководството по краснопис от 1759 г. да е подарил или продал на госта екземпляр от него. Известно влияние в това отношение може да се потърси и намери в различните групи листа на Зографския първообраз на Историята.¹⁰⁸

Когато през лятото на 1761 г. се пресичат жизнените пътища на двамата възрожденци, всеки от тях е изминал немалка част и от творческия си живот. Възрастният с няколко години Паисий е оставил далече зад гърба си богатата школовка на Рилската обител и светогорските манастири; обходил е многобройните български културно-просветни и духовни центрове; опознал е много добре положението на поробените народи в Османската империя; познавал е из основи историческата книжнина, осветляваща славното минало на българския народ; не е без значение и фактът, че по онова време той е изминал повече от половината от своя творчески процес и, както допускат двама паисиеведи, най-вероятно е считал, че „История славянобългарска“ е „завършена“ или „почти завършена“.¹⁰⁹ Такъв посетител, натоварен и с доста напрегната официална мисия, е бил достоен събеседник за митрополитския „канцелист“, който от своя страна активно се е интересувал за положението на поробените сърби, за културния живот в Атон, за историята и историческото минало на сърби, българи, румънци и гърци.¹¹⁰ В тази връзка напълно възможно е Паисий от своя страна да се е оказал полезен и да е въздействувал върху Орфелин, на когото тепърва предстои да разгърне своята писателска дейност. Правдоподобно е да се очаква, че по време на срещите Паисий е изслушал „Горестный плач“, който само след няколко месеца се отпечатва във Венеция, а Орфелин да е чул за тежката задача, с която неговият събеседник се е натоварил — да напише историята на своя народ, поради което „повече с то намерение“ е дошъл в „Немска земля“, т. е. в Сремски Карловци.

В съдбите, живота и творчеството на Паисий и Орфелин има много общи и сходни черти, които подсилват убеждението, че те са водили и книжовни разговори помежду си. Вярно е, че болшинството от тези черти се дължат на приблизително еднаквите условия, в които живеят и творят двамата съвременници; подложени са на едни и същи влияния, макар и в различна степен; най-сетне, те се дължат и на факта, че и двамата са изпълнители на сходна историческа мисия, наложена им от процесите на формирането на сръбската и българската нация. Така те провъзгласяват в своите произведения почти едни и същи идеи и „програми“, които ние характеризираме като възрожденски — народен език и просвета, духовна и църковна самостоятелност, политическа независимост и свободно развитие на техните отечества,¹¹¹ макар и по различен начин, различно време и обхват. Докато у Паисий всичко е кондензирано по един лаконичен, ярък и темпераментен начин, у Орфелин това е направено в повече време, в няколко произведения, с по-силни елементи на просветителство. При това Орфелин работи в „свободни“ условия, сред екипа на един Павел Ненадович, в рамките на църковно-политическата и културно-просветната политика на Карловачката митрополия, с по-близък достъп до печатниците в Римник, Виена и Венеция, докато Паисий работи при съвсем тежки условия, които са добре изяснени.¹¹² Разбира се, има и други сходства, които се дължат повече на случайност, например крехкото здравословно състояние и сравнително краткия им, но ярък живот;¹¹³ „забравянето“ на имената им от съвременниците и претокриването им след близо сто години;¹¹⁴ противоречивата оценка за личността, ролята и значението им във възрожденските процеси¹¹⁵ и др. Обща черта е скромността им,¹¹⁶ грижата им преди всичко към „простия читател“,¹¹⁷ използването на термина „славяно-“, допълвайки го съответно с „български“ и „сръбски“ за своите произведения и т. н. Обща е лю-

бовта и уважението на двамата към Русия, към нейната мощ, култура и влияние за напредъка на българи и сърби, за тяхното освобождение.¹¹⁸

Често престоят на Паисий в Сремски Карловци се свързва с онези места от творбата му, в които се казва „многожди укараху нас сербие и греци за что не имеем история“ и се допуска, че е имало спорове на тази тема. Според нас такава постановка на въпроса е неправилна, и то по една проста причина. Най-напред, защото Паисий употребява думата „многожди“, която напомня за продължително време, а не за два-три месеца, колкото е престоят му в Сремски Карловци; второ, защото такъв упрек може да отправи човек, който не познава историята, а случаят с един Ненадович, с Раич или Орфелин е такъв, че те не само много добре познават историята на единия и другия народ, но дори я отразяват в трудовете си, както това прави болшинството от сръбските историци от XVIII в. — като се почне от граф Дж. Бранкович, Симеон Пишчевич, Василий Петрович, Павле Юлинац и се свърши с Раич.¹¹⁹ Ако е имало спорове, те са били на друга плоскост — сблъскването на държавноправните традиции на българи и сърби, които имат дълга история и в рамките на една статия не могат да се разгледат.¹²⁰ Тези държавноправни традиции от средновековните балкански държави остават да се поддържат от църквите, а в случая със сърбите те именно стават и ръководни идеи, политика и практика на една институция — било то Печката патриаршия, било Карловачката архиепископия-митрополия.¹²¹ Нещо повече, с проекциите на тези държавноправни традиции и политика Паисий се сблъсква в своята съвременност както в Хилендар¹²² от страна на привържениците на Печ, така и в „Стематографията“, чието издаване е пряка издателска политика на митрополията.¹²³ В тази връзка са и някои действия за „освобождаване“ на българските земи и включването им в „свободната сръбска държава“, предприети преди и малко след 1761 г.¹²⁴ Всичко това налага отпечатъка си и върху Паисиевия труд и подчертаването не на едно място на факти, които да се противопоставят на подобни претенции наред с другите причини, отнасящи се до османското робство и анти-българската роля на Цариградската патриаршия.

След разделялата си през лятото на 1761 г. Паисий и Орфелин поемат своите творчески пътища. Орфелин напуска „канцелистката си служба“ през 1762 г. и до края на живота си през 1785 г. издава редица книги, учебници и списания.¹²⁵

Паисий Хилендарски, обогатен от своя престой в Сремски Карловци, в Нови Сад, Фрушкогорските манастири и в другите селища в района на Карловачката митрополия, се завръща в Хилендар, премества се в Зограф и бърза да завърши час по-скоро своя труд. Но в стремежа си да даде на своя народ най-пълно историята му намира все нови и нови данни, обработва ги и прибавя към написаното, а с това премества и срока на окончателното завършване на творбата. И това е така, докато за намерените в Зограф извори казва „еще много известие и писма раде българи обретох“ и заключава — „и присъвокупих и скончах реченная в сию историйчу“.

В историческата епоха след 1761 г. Паисий и Орфелин ще се срещат неведнъж: „Плач Сербии“ и „История славянобългарска“ ще се съберат у Неофит Бозвели, за да се вляят в „Мати България“; през 1792 г. българинът Марко Теодорович ще финансира отпечатването на Орфелинова книга, която води далечното си начало от „Калиграфия“-та от 1759 г., за да се разпространява еднакво в сръбските и българските земи, където ще се подвързва наедно с Паисиевата и Раичевата истории;¹²⁶ специално направен препис от Паисиевата история ще извърви на ново пътя до Сремски Карловци, за да заеме място в патриаршеската библиотека до книгите на Захарий Орфелин.¹²⁷

Колкото и да е различно „относителното тегло“ на всеки един от тях, контактите им от 1761 г. са част от многото допирни точки на техния жизнен и творчески път, поради което и след срещата им от 1761 г. всеки един продължава да служи със своето дело на своя народ, на славянството.

- ¹ И в. Д. Шишманов. Студии, рецензии, писма. С., 1969, с. 160.
- ² Пак там.
- ³ Пак там, с. 140, 151 и сл.
- ⁴ Ем. Георгиев. Очерки по история на славянските литератури. Ч. I. II изд. С., 1964, с. 6—9, 85—88, 89 и сл.; Българската литература в общославянското и общоевропейското литературно развитие. С., 1973, с. 141 и сл.
- ⁵ Б. Ст. Ангелов. Съвременници на Паисий. Кн. I. С., 1963, и кн. II. С., 1964. 232 с.
- ⁶ Цит. автор, кн. II, с. 16—17.
- ⁷ Пак там, с. 5.
- ⁸ П. Динев. Паисий Хилендарски и Доситей Обрадович. — В: В чест на акад. Димитър Косев. С., 1974, с. 59—63.
- ⁹ Пак там, с. 60.
- ¹⁰ Пак там, с. 63.
- ¹¹ Пак там.
- ¹² Б. Пенев. История на новата българска литература. Т. I. С., 1930, с. 330 и сл.; Т. II. С., 1932, с. 377—379; срв. Б. Пенев. Началото на Българското възрождение. II изд. С., 1919, с. 20—28.
- ¹³ И в. Снегаров. Кратка история на съвременните православни църкви (българска, руска, сръбска). Т. II. С., 1946, с. 421.
- ¹⁴ Пак там.
- ¹⁵ Пак там, с. 422: „Апостолское млеко, т. е. кратчайше Християнское учение, чрез вопросы и ответы просто сербском матернем языке.“
- ¹⁶ Вж. Дипломатический словарь. Т. II. М., 1971, с. 29.
- ¹⁷ Пак там.
- ¹⁸ Г. Станојевић. Србија у време Бечког рата. Београд, 1976, с. 177 и сл.
- ¹⁹ Пак там, с. 186—187.
- ²⁰ Пак там, с. 232.
- ²¹ За него вж. М. Павић. Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII в.). Београд, 1970, с. 80, 338—340, 506.
- ²² Вж. Орџа Enciklopedija. Т. IV. Zagreb, 1978, s. 285— до ликвидиранието на Печката патриаршия през 1766 г. Карловачката митрополия е била под нейната юрисдикция, след което самата тя става самостоятелна. За ролята на австро-турските войни и последвалите ги събития като предпоставка за Сръбското възрождение вж. и у: В. Трайков. Идеологически течения и програми в националноосвободителните движения на Балканите до 1878 г. С., 1978, с. 28 и сл.; също у Стр. Димитров и Кр. Манчев. История на балканските народи. С., 1971, с. 102—104, 162 и сл.
- ²³ М. Павић. Цит. съч., с. 24.
- ²⁴ Пак там, с. 33; така например по молба на Мойсей Петрович руският Синод изпратил 400 от букварите на Теофан Прокопович, 70 броя граматики от Мелетий Смотрицки и пълен комплект богословски книги за 12 църкви — пак там, с. 64.
- ²⁵ Пак там, с. 33.
- ²⁶ Пак там.
- ²⁷ Ролята на Сремски Карловци като възрожденски сръбски център, през който прониква западното и особено руското влияние в цяла Югоизточна Европа, и по-специално на Балканите, е неведнъж изтъквано в сръбската, югославската и българската историография. Неотдавна в тази връзка В. Вулетич писа, че „един от най-талантливите и най-значителни сръбски писатели и културни дейци през XVIII в. Захарий Орфелин със своята разнообразна дейност е допринесъл за по-дълбоко и по-съдържателно влияние на Русия върху сръбската култура“ и като доказателство сочи Орфелиновото „Житие и славные дела государя императора Петра Великого“ (1772) и „Славено-сербский Магазин“ (1768) — вж. В. Вулетич. Улога Русије у културном и националном развоју Срба у 18. и 19. веку. — В: Славянские культуры и Балканы (2). С., 1978, с. 143—162, 149 и 150.
- ²⁸ Вж. Ђорђе Игњатовић. Неофит Хилендарски и Србија. Из историје бугарског просветног и црквеног покрета 1835—1844. — В: Balcanica (IV), 1973, с. 240; Ђорђе Игњатовић е автор и на дисертационен труд от 1964 г., посветен изцяло на „Србија и Бугарски препород — книжевни и културно-просветни везе Срба и Бугара у XVIII и XIX веку (1762—1878)“.
- ²⁹ Јован Скерлић. Српска књижевност у XVIII веку. Београд, 1909, с. 262.
- ³⁰ Пак там.
- ³¹ Пак там.
- ³² Н. Драгова. Книга за Паисий. С., 1972. 170 с.
- ³³ Хр. Гандев. Проблеми на Българското Възрождение. С., 1976, с. 39.
- ³⁴ Н. Драгова. Цит. съч., с. 64. Същите мисли авторката поддържа и в по-късни свои публикации, например: „Создание книги стало возможным для Паисия только после его пребывания в Сремских Карловцах. Там Паисий получает полную для того времени информацию

на славянском языке по историографии болгар. Его вдохновляют болгарские страницы „Стематографии“, но он воюет против данных, посвященных сербской истории, доказывая, что в 60-е годы XVIII века уже невозможна деятельность „общего иллирико-раисанского“ деятеля, каким себя называл Жефарович“. — В: Болгарские культурные центры XVIII века и начала XIX века, статья, поместена в сб. Славянские культуры и Балканы (2). С., 1978, с. 23; срв. също: Н. Драгова. Данни за църковния живот на балканските търговци в Кечмет (Унгария) през XVIII в. — В: сб. Из историята на Балканското Възраждане. С., 1977, с. 123—134 и сл.; Формиране на българските истории през XVIII в. — В: сб. Проблеми на балканската история и култура. С., 1979, с. 127—140.

³⁵ Например Т. Събев. О. Паисий Хилендарски. Епоха, личност, дело, значение, ГДА(Х)XXXVIII, 13. Ч. I. С., 1963, с. 370 и др.

³⁶ Така в „История на българската литература“. Т. II. С., 1966, с. 174, 293, главно по Ив. Д. Шишманов, името на Орфелин е свързано само с влиянието, което като представител на „сръбската диалогична литература“ той е оказал върху Неофит Бозвели и П. Р. Славеиков; Стр. Димитров и Кр. Манчев в цит. съч., с. 147, поставят Орфелин наред с Доситей Обрадович в главното „Сръбско просвещение“, подчертават, че „Сремски Карловци става център, който се посещавал и от просветните дейци на другите славянски народи; там отива и Паисий да събира материали за написване на своята „История славянобългарска“; Орфелин е „един от видните дейци на сръбското просветно движение от онова време, който през 1761 г. издава във Венеция книгата си „Плачът на Сърбия“, със „Славяносръбският магазин“ от 1768 г. се обвърнал с призив към сърбите да залагат за развитие на образованието, да изучават своята история и т. н. и се заключава, че „с цялата си дейност З. Орфелин става изразител на стремите на сръбския народ към независимост“.

³⁷ Ил. Конев. Литературни взаимоотношения и литературен процес. С., 1974, с. 89.

³⁸ Пак там, с. 93.

³⁹ Пак там, с. 142.

⁴⁰ Пак там, с. 240: „... който през първата половина на XVIII в. ... участва в литературния живот на Сърбия, по-специално с „Трагедия, сиреч Печална повесть о смерти последнего царя Сербского Уроша Пятаго, и о падении Сербского царства.““;

⁴¹ Ил. Конев. Русско-балканские литературные взаимоотношения в процессе формирования балканских национальных культур. — В: сб. Славянские культуры и Балканы (2), С., 1978, с. 173, 179, 180.

⁴² В. Трайков. Цит. съч., с. 54—55, с позоваване на R. Samardžić. Les idées du siècle des Lumières et l'éveil national des peuples yougoslaves, in: Les Lumières et la formation de la conscience nationale chez les peuples du Sud-Est européen. Actes du Colloque International, organisé par la Commission de l'AISEE. ... Вус., 1970, p. 101—104. Между съвременниците на Орфелин В. Трайков споменава още Гаврило Венцеславович, Павле Юлианац и Йован Раич, подчертавайки: „Най-крупната фигура сред сърбите през XVIII в. обаче е Доситей Обрадович (с. 55).

⁴³ Така например, докато Б. Пенев (цит. съч., изд. от 1976 г., т. I) споменава името на З. Орфелин във връзка с „кръстосаното западно и руско влияние през Сърбия“ (с. 68) и по-късно, когато говори за Буквара на Марко Теодорович, „родом българин от Разлог“ (с. 268—270), то автори, посветили на Паисий самостоятелни изследвания, разглеждат Сремски Карловци, но не и З. Орфелин — например: В. Велчев. Паисий Хилендарски. Епоха, личност, дело. С., 1981. 215 с.; Ем. Георгиев. Цит. съч., 1973. 375 с.; същият. Ревнители на българското отечество. С., 1966; същият. Паисий Хилендарски — между Ренесанса и Просвещението. — В: сб. Паисий Хилендарски и неговата епоха. С., 1962, с. 253—284; Хр. Христов. Паисий Хилендарски. Неговото време, жизнен път и дело. С., 1972, с. 50, 78—79, 190—191, 201—202 и сл. (само за Сремски Карловци), и други автори.

⁴⁴ М. Арнаудов. Творци на Българското Възраждане. Т. I (Първи възрождени). С., 1969, с. 20—21, с общото заключение на автора, че сръбското просветно и културно движение, в т. ч. и в Сремски Карловци, „не е могло да не направи известно впечатление на нашия историк и да го утвърди в намеренията му да издаде своя започнат вече труд“ (с. 21), допускайки и личен контакт на Паисий с Партений Павлович, макар и не в Сремски Карловци (с. 21—22). Становището на цит. автор Паисий да се запознае с двете поеми на Захарий Орфелин днес може да се счита за преодоляно, тъй като е точно установено, че „Горестният плач“ е печатан още през ноември 1761 г., а Плачът Сърбији — в края на 1762 или дори в началото на 1763 г. — едновременно с Г. Михайловић. Српска библиографија XVIII века. Београд. 1964, бр. 42 и 48. По наше мнение обаче е напълно възможно със съдържанието на тези две поеми Паисий да се запознал два пъти — един път в личния разговор с автора им, а втори път — след тяхното излизане, в който случай влиянието им върху Паисиевата история ще да е по-ограничено.

⁴⁵ Пак там, с. 21.

⁴⁶ М. Арнаудов. Паисий Хилендарски — личност, дело, епоха. II изд. С., 1972. 167 с.

⁴⁷ Срв. например у: Й. Иванов. Българите в Македония. С., 1917, с. 85: „След Жефаровича в Австрийска Сърбия виждаме да отива бащата на българската история Паисий, който бил родом от ридските предели. През 1761 г. той работил в сръбската патриаршеска библиотека в Карловци, упътван от сръбския историограф, посърбения българин Йован Раич (док. № 87), и на следната 1762 г. написал своята прочута „История славянобългарска“, а на

с. 195 — и личните признания на Раич за българския му произход. През 1761 г. Раич е бил подавател по география и риторика в латино-славянската школа в Сремски Карловци — за това вж. подробности у Др. В. Л. Николитч-Голошин, в ст. му „Архимандрит Јован Раич“ в сп. „Коло“, књ. V, св. 3/1. II. 1903 г., с. 176 — 177.

⁴⁸ М. Арнаудов. Цит. съч., 1972, с. 75.

⁴⁹ Пак там.

⁵⁰ Вж. подробности у: Й. Иванов. Цит. съч., 1914, с. XXV и LXIII.

⁵¹ Пак там, с. XXV.

⁵² Пак там, с. XXIV.

⁵³ Пак там.

⁵⁴ Харалампије Поленаковић. Неколико непознатих података о Пајсију Хиландарском. — В: Хиландарски зборник, Београд, 1966, књ. 1, с. 171—180; срв. П. Динесков. Из историјата на българската литература. С., 1969, с. 167—173; М. Арнаудов. Цит. съч., 1972, с. 165—166; Хр. Христов. Цит. съч., 1972, с. 169—170; Б. Ст. Ангелов. „Първообрази на „История славяноболгарская“. — В: Векове, г. I, 1972, кн. 4, с. 41—42 и др.

⁵⁵ Вж. Матеја Матејић. Hilandar Slavic Manuscripts. The Ohio State University Columbus, 1972, and М. Матејић. Hilandar Slavic Codices. OSU Slavic Papers No 2, Columbus Univ., 1976; срв. М. Матејић. Hilandar at the time of Paisij Hilendarski: 1745—1773. — Palaeobulgarica, IV, 1980, 3, p. 38—41, а също така: Дим. Богдановић. Каталог ћирилических рукописа манастира Хиландара. Београд, 1978, с. 8—9 и 17—18, където се уточнява, че трудът е резултат на подобна на акцията на Унив. Колумбия (САЩ), проведена от югославски учени от 1970 до 1974 г.; в тази връзка вж. и труда на Дејан Медаковић. Манастир Хиландар у 18. веку. — В: Хиландарски зборник, књ. 3, Београд, 1974.

⁵⁶ Дејан Медаковић. Цит. съч., 1974, с. 20, където се посочва, че текстовете на двата договора се пазят в Хиландарския Архив (Х. А. фасц. 1, св. 3, бр. 17 и 18/1761 г.).

⁵⁷ По-късно от Договора от 15—17 юли 1761 г. от фотокопие коментира Б. Райков. Един документ за Паисий Хиландарски от 1761 г. — Народна култура, бр. 42, 1976; Свярност и усърдие. — За буквите, бр. 2, 8 дек. 1979, с. 14, и пълния текст на № 17 в: Б. Райков. Един документ за Паисий Хиландарски от неговото пребиваване в Сремски Карловци през 1761 г. — Сб. Българско средновековие. С., 1980, с. 118—123.

⁵⁸ Б. Райков. Цит. ст., 1980, с. 122.

⁵⁹ Пак там, с. 118—119.

⁶⁰ Вж. И. Веселинов. Један податак о ширењу Орфелинових бакрорезних књига. — Библиотекар, г. XXVIII (1976), 3—4, с. 431—писмото на Ненадовић започва с пълната му титул: „Павелъ Божією Милостію православный Архієпископъ Карловачкій и всего в державе ихъ Цесаро-Кралевскаго Величества обретающагося Славено-Сербского и Валахийскаго Народа Митрополитъ и обоихъ Цесаро-Кралевскихъ Величествъ Тайный Советникъ“ — в обръщението на хиландарци към него от 14 март 1761 г. ще срещнем и „Гдинъ Архієпискпъ и верховный митрополитъ“ (!); вж. особено Дејан Медаковић. Цит. съч., 1974, с. 9, 15 и сл.; Д. Медаковић. — В сб. Хиландар. Београд 1978, с. 176, 178 и др.

⁶¹ Вж. например М. Павић. Историја спреке књижевности класицизма и предромантизма. Класицизам. Београд, 1979, с. 53, 61 и сл.

⁶² За архимандрит Герасим вж. подробности в сб. „Хиландар“, 1978, с. 176—186.

⁶³ Дим. Руvaraц. Ко е писац књиге „Житіе и славныя дела Государя Императора Петра Великаго...“ — В: Гласник Српског Ученог Друштва, књ. 72, Београд, 1891; Тихомир Остојић. Српска књижевност од велике сеобе до Доситеја Обрадовића. Сремски Карловци, 1905, с. 69—70 и 83—100; Т. Остојић. Захарија Орфелин. Живот и рад му, 1923, с. 7—221; Др. Мита Костић. Непозната дела Захарије Орфелина. — В: Прилози за књижевност, език, историју и фолклор, књ. прва, св. прва, Београд, 1921, с. 86—92; същият. Српски бакрорези осамнаестог века, Нови Сад, 1925, с. 3—12; Павле Поповић. О изворима „Славено-Сербског Магазина“ од 1768. — Просветни Гласник, № 3, 1912, с. 281—289; Јован Скерлић. Српска књижевност у XVIII веку, Београд 1909, с. 246—253; Г. Микайлович. Српска библиографија XVIII века, Београд, 1964, бр. 56, 65, 74 и ми. др.; С. Паланчанин. Л. Чурчић и др. — В: Орфелиново Житіе Петра Великог (1772—1972), Нови Сад, 1972, 115 с.; М. Павић. Пос. съч., 1979, с. 45, 53, 55, 57, 61, 65, 76, 84, 86, 121, 207 и др.; М. Павић. Пос. съч., 1970, с. 18, 24, 27, 31—40 и др.; Радован Самаричић. Писци српске историје. Београд, 1976, с. 40, 48, 69, 80; сп. Библиотекар, г. 28 (1976), св. 3—4, с. 393—524, посветено на 250-годишнината от рождението на Захариј Орфелин, и др.

⁶⁴ Вж. С. Паланчанин. Пос. съч., 1972, с. 3, и Т. Остоич. Пос. съч., 1923, с. 21: „Првих 25 година, врло важних у развитку сваке индивидуе, потпуно су у тами. После године рођења је прва година из живота Орфелинова коју имамо забележену година 1751.“

⁶⁵ Вж. С. Паланчанин. Пос. съч., 1972, с. 3.

⁶⁶ Пак там, с. 4.

⁶⁷ Пак там.

⁶⁸ Пак там, с. 4 и 7.

⁶⁹ Пак там, с. 4—5.

⁷⁰ Т. Остич. Пос. сѣ., 1923, с. 46—47.

⁷¹ Пак там, с. 197—221; Душан Поповић. Захарија Орфелин као библиограф. — В: Библиотекар, 1976, с. 441—448.

⁷² И. Веселинов. Пос. сѣ., 1976, с. 431—432.

⁷³ Вж. подробности у: Н. М. Петровскій. Библиография. — Известия отделения русского языка. . . г. XV/1910, св. 3, с. 302: „IV. Донось митрополита черногорского Васьидя Петровича на архиепископа карловецкаго Павла Ненадовича (1754 г.)“; накратко, историјата започва от Р. Х. през 1749 г., кога П. Ненадович на среща с граф Бестужев-Рюмин (1688—1760), руски посланик във Виена (1749—1752), моли императрицата да му изпрати книги и учители, „и на российскомъ коште содержались“, позовавайки се на практиката от 20-те и 30-те години на века; установявайки, че П. Ненадович събира средства, като продава безплатните книги, получени от Русия, на 5 авг. 1754 г. Вас Петрович пише нов „донось“, „о продерзостиахъ и безбожныхъ поступкахъ епископа Карлевцакаго Ненадовича, кое важное дело не изволите туне упустакъ, ибо в томъ великая надежда состоит, инако же православные народы в край гонены останутся и Всероссийскому Императорскому двору великое предосуждене учинеть“.

⁷⁴ Част от хиландарските книги изгорели по време на пожара от 1722 г., поради което били оделени средства за попълване на библиотеката: нов пожар през 1776 г. отново намалил книгите на манастира (в т.ч. и книжовни паметници-извори на Паисиевата „История“), за разменянето на книги от Хиландар за Сремски Карловци и обратно вж. Дим. Богдановић. Цит. сѣ., 1978, с. 181: „Сја книга глаголема Силлогизмо из олтарске ку е пренесе игумен Герасим у србску земљу на прочитане. Паки е донесе поп Герасим, и прежде сего изгоре манастир 1722, от пирг Св. Сави до пирг Св. Георгие. . .“ (приписка към бр. 474).

⁷⁵ С. Паланчанин. Цит. сѣ., с. 7.

⁷⁶ Й. Иванов. Пос. сѣ., 1914, с. XXIV.

⁷⁷ Там, с. XXIV; за „хиландарските кути“ вж. у: Дим. Богдановић, Војислав Ј. Ђурић, Дејан Медакловић. Хиландар. Београд, 1978, с. 175—176, 178, 182.

⁷⁸ Л. Чурчић. Захарија Орфелин и српска книга. — В: Библиотекар, 1976, с. 399—401; Г. Михайловић. Цит. сѣ., 1964, бр. 34, 35, 36, 39.

⁷⁹ М. Павић. Цит. сѣ., 1979, с. 53—86; Павле Поповић. Пос. сѣ., 1912, с. 281—289.

⁸⁰ Освен цит. автори в бел. 78 вж. още: д-р Мита Костић. Српски бакорези осамнаестог века. Нови Сад, 1925, с. 9, 10, 11.

⁸¹ Г. Михайловић. Цит. сѣ., 1964, бр. 34 и бр. 35.

⁸² Пак там, бр. 36: „Новая и основательная Славено-Сербская. . . Каллиграфия в Карловце, 1759.“

⁸³ Пак там, бр. 40: „Ода на воспоминание втораго Христова пришествия по образи песни Лва Премудраго. . . на славенски Пароениемъ (Павловићемъ). . . епископомъ приведенная стихами же славенскими Захариемъ Орфелиномъ. . . устроенная. . . В'Венне, 1760.“

⁸⁴ Пак там, бр. 33; срв. Л. Чурчић. Цит. сѣ., 1976, с. 399.

⁸⁵ Првото предполагаемо птување е до Римник, до април 1761 г., във връзка с отпечатаната там т. нар. „Србљак“ — вж. Г. Михайлович. Пос. сѣ., 1964, бр. 43, където е дадено цялото заглавие.

⁸⁶ С. Паланчанин. Пос. сѣ., 1972, с. 4—7.

⁸⁷ Пак там, с. 6—7.

⁸⁸ Вж. Др. Љубомир Дурковић-Јакшић. Орфелинова библиотека. — В: Библиотекар, 1976, с. 438, върху корицата на книгата на Johann Casimir Koblenz von Wartenberg, „Väterliche Instruction an seine Kinder“, Berlin, 1718, а на чисти листа, добавени от собственика ѝ, има неразгадан по смисъл текст: „У. . . 5/у Новом Саду 1/у Бечу 3/у Новом Саду 1/у Аугсбургу 2/“ — срв. Остич. Цит. сѣ., 1923, с. 203.

⁸⁹ Др. Любомир Дуркович-Јакшић. Пос. сѣ., 1976, с. 438.

⁹⁰ Х. А., фасц. 1, св. 3, № 17 (по Д. Медаковић. Цит. сѣ., 1974, с. 21); фотокопије на целия екз. от договора вж. у Б. Райков. Пос. сѣ., 1980, с. 120—121.

⁹¹ Х. А., фасц. 1, св. 3, № 18 — публикува се за пръв път.

⁹² Вж. Боровице Маринковић. Извори за Орфелинову преписку (I). — Библиотекар, 1976, с. 496—497 и сл.

⁹³ Например в „Калиграфия“-та от 1759 г., 1778 и 1784 г.; срв. у Л. Чурчић. Пос. сѣ., 1976, с. 419: „У исписивању књиге коју је посветио бачком епископу Мојсеју Путнику, он није штедео своје богато знање. Можда је, као и толики други на првом послу, у томе чак и претерао. У посвети епископу бачком употребио је чак еданаест различитих типова калиграфских слова.“

⁹⁴ Описание на печата вж. у Б. Райков, статията „Един документ за Паисий Хиландарски от 1761 г.“ — Народна култура, бр. 42, 1976, с. 3.

⁹⁵ Вж. бел. № 88.

⁹⁶ Й. Иванов. Цит. сѣ., 1914, с. XL.

⁹⁷ Т. Остич. Пос. сѣ., 1923, с. 17, пише сам за себе си, че докато е подготвял за печат труда си „Српска књижевност од велике сеобе до Досите а Обрадовића“, „он је тражио нов материјал у Митрополитској Архиви и Библиотеци. Срѣћа га је послужила те је у алхиви дошао

до неколку докумената кои се тичу Орфелина, до аката и протокола које је Орфелин као целест митрополита Ненадовића писао и водио, до грамата које је он цртао и сликао“ и че наташните му усилия в осветляването на Орфелиновиј живот и творчество са го ответи ет С Карлови в архивите на Нови Сад, Белград, Виена и т. н. (с. 18).

⁹⁸ Пак там, с. 24.

⁹⁹ Дејан Медакович. Пос. сџ., 1974, с. 71—72 и др.

¹⁰⁰ И. Иванов. Пос. сџ., 1914, с. XXIV.

¹⁰¹ Пак там, с. XXV.

¹⁰² Пак там, с. XXVI.

¹⁰³ С това се обясняват и различията в описите, извршени от различни автори от Горович и Сава Хилендарец до Дим. Богданович и М. Матеич — вж. например у Д и м. Богданович. Цит. сџ., 1978 — предговора, с. 17—18 и сл.

¹⁰⁴ Д. Давидов. Стематографија. Изображеније оружиј илирических. Нови Сад, 1972, с. 6, 8, 22, 27, 28(!), 29 и 30.

¹⁰⁵ Л. Чурчич. Пос. сџ., 1976, с. 397.

¹⁰⁶ Душан Панкович. Пос. сџ., 1976, с. 441—450.

¹⁰⁷ И. Иванов. Пос. сџ., 1914, с. 85.

¹⁰⁸ На тази особеност на Зографския първообраз обрна внимание още И. Иванов — пос. сџ., 1914, с. XXXIV и сл. Тъй като този въпрос е предмет на отделно наше изследване, тук не се спираме на него.

¹⁰⁹ Тази теза поддържат на различни места в трудовете си акад. М. Арнаудов и акад. Д. Динев.

¹¹⁰ Например Л. Чурчич. Пос. сџ., 1976, с. 404: „Зна се, срећом, да је баш он 1768. већ стајао иза Кратког увода у историју порекла славеносербског народа Павла Јулиница.“

¹¹¹ Вж. М. Павич. Пос. сџ., 1979, с. 86.

¹¹² Вж. сб. Паисий Хилендарски и неговата епоха. С., 1962, с. 7—251.

¹¹³ Т. Остоич. Пос. сџ., 1923, с. 44: „Орфелин је био слабе телесне конституције. Често се тужи на „худост својега здравља.“

¹¹⁴ Там, с. 11: „Тако је, дакле, Орфелин не само у книжевности заборављен, него му је и спомен затрвен.“

¹¹⁵ Пак там, с. 8: „... протосинђел Чирил Живковић вели да га „за учена човека нико не цени“, да је у високим наукама несавршен“ и да, стога, од његова рада мало њих очекују „што полезно“. Л. Чурчич. Пос. сџ., 1976, с. 394: „Али, чини се Захарија Орфелин је Србина дошао са књигом рано, чак прерано. Тешко да су га и образованији могли схватити. Срећом, он је веровао у књигу и у оне, којима ју је намењивао. Бар он није сумњао, и бар је он прекорачио ону судбоносну и неопходну међу после које се није ни могло ни смело натраг.“

¹¹⁶ В предисловието към „Житие... Петра Великаго“ Орфелин пише, че откъм училищно образование е „веома недостаточен“ — „одно толко чтеније книг било мње Академију и самоју наукоу“ — вж. Иован Скерлич. Пос. сџ., 1909, с. 263.

¹¹⁷ В „Славено-Сербский Магазин“, 1768, Орфелин подчертава, че списанието ще се издава „ради общте ползе“ и че ще съдържа повече „кратких колико (е) возможно и простих сочинениях, что би свакому охотнику книги ихове имати и читајући не трудно разумевати возможно было...“ — вж. М. Павич. Пос. сџ., 1979, с. 86.

¹¹⁸ Преклонението пред мошта и културата на Русија по онова време е общо не само за българи и сѐрби, но и за гърците. По времето, когато Орфелин се труди над книгата си за Петър Велики, в Русија се појавява известниот „Наказ“ на Екатерина Велика — през 1767 г.; над негови превод на новогрчки по същото време се труди в Лайпциг и „Иеродякон Евгений Вулгарис“; през 1770 г. едновременно се појавуваат Орфелиновото „Житие Петра Великаго“ и провотат на Вулгарис на „Проект Уложения“, в предговора на който е наречен „всепокорнейший и последний раб Евг. Иерод. Вулгарь“; в предговора четем: „Сия книга е при нынешних Вашего Императорскаго Величества, по земли и морю, геройских действиях, и най-паче может быть поводом к повлачению единоверных христиан изъпольз Агарянского мучительнаго ига, под многомилостивейшаго Вашего Величества, покровительстве: когда они услышат установленное в злешней славной империи о Ваших подданных толь человеколюбно...“ — вж. Наказъ Ея Императорскаго Величества Екатерины II. Учрежденной комисии проекта Нового Уложения, переведенный на общій нынешний Греческій языкъ иеродиакономъ Евгениемъ Вулгаромъ, П., 1770 г., с. 1, 3, 3а; няколко години преди тези книги П. Хилендарски вклучва в својата „История“ ярки мисли за Русија и нејната војска и културна мош; разбира се, както сочи Б. Пенев, руското влијание е проникнало и чрез Сремна Карлови в българските зими, чрез руските буквари, за да усвојат учениците „не само черковни, но и граждански писания“ — вж. Б. Пенев. Пос. сџ., т. I, с. 353.

¹¹⁹ Вж. М. Павич. Пос. сџ., 1970, с. 325—354.

¹²⁰ Вж. по-подробно у др. Рајко Л. Веселиновић. Јединство у разјединости. — В: сб. Српска православна црква. 1969, с. 217 и сл.

¹²¹ Пак там, с. 118 и сл.

¹²² Например с гравюрата на Хилендар, издадена от хилендарци — привърженици на Печката патриаршия в Москва 1757—1758 г. — с простиране на обхвата ѝ и над български светци и манастири.

¹²³ Д. Давидов. Пос. съч., 1972, с. 27.

¹²⁴ Вж. подробности по въпроса у Любомир Дуркович-Якшич, статията „Удео Петийске митрополије у борби за успостављање редовног стања у Српској православној цркви. — В: сб. Српска православна црква. 1969, с. 241 и сл.; за общото икономическо, политическо, военно и духовно-културно състояние в сръбските земи по това време (втората половина на 50-те и началото на 60-те години на XVIII в.) вж. в Istorija Jugoslavije, Drugo izdanje. Beograd, 1973, str. 179 sl., 189 sl., 169—178, 195, които поради липса на място не можем да резюмираме дори.

¹²⁵ С. Паланчанин. Пос. съч., 1972: след март 1762, най-късно до юли с. г. Орфелин преустановява службата си на „канцелист“ при Ненадович и се премества в Темешвар (с. 8); през април 1764 г. печата „Первое учение. . . Букварь“, две стихосбирки и преводи от руски език (с. 8—9); 1765 г. — „Исторически песни“ и „Исторически календар“, плюс увода към „Историята“ на Павле Юлинач (с. 9); 1768 г. — известния „Славено-Сербский Магазин“ (с. 9—10), а през 1770 г. получава разрешение за печатане във Венеция на „Житието“ на Петър Велики, известно в няколко варианта и най-занимаващо изследвателите на Орфелиновото дело и живот (с. 12 сл., 19—98); в ръкопис е оставил и голяма книга против Ватикана и католичеството, в което се споменава и за българите и тяхната църква (с. 12); след 1774 г. намалява книжовната дейност, задоволявайки се с преиздаване, преработка и допълнение на предишните си творби (с. 13—18).

¹²⁶ Вж. Б. Пенев. Цит. съч., в изд. от 1976 г., I, с. 268—270, и Й. Ивандов. Български старици из Македония. С., 1908, с. 266—267, за намерени екземпляри в Самоковско и др.

¹²⁷ Вж. Маньо Стоянов. Преписи на История славянобългарска, статия — В: сб. Паисий Хилендарски и неговата епоха. С., 1962, с. 575: „14. Карловешки препис от началото на XIX в., намира се в Патриаршеската библиотека в Белград“ — за него срв. Б. Ст. Ангелов, История славеноболгарская, приложение II, с. 174—179.